Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

BOSHQARUV HISOBIDA XARAJATLARNI REJALASHTIRISH VA NAZORAT QILISH MEXANIZMLARI

Karimova Dilnozaxon
Jizzax politexnika instituti
“Iqtisodiyot va menejment” kafedrasi assistenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22955667

Annotatsiya. Ushbu maqolada korxonalarda xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilishda boshqaruv hisobining ahamiyati yoritilgan. Xarajatlarni to‘g‘ri rejalashtirish, ularni nazorat qilish va yuzaga kelgan farqlarni tahlil qilish korxona faoliyatining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Maqolada xarajatlarni rejalashtirishda budjetlashtirish, xarajatlarni hisobga olish va nazorat qilish usullari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, xarajatlarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va boshqaruv qarorlarini to‘g‘ri qabul qilishda boshqaruv hisobining o‘rni ko‘rsatib berilgan.
Kalit so‘zlar: Boshqaruv hisobi, xarajatlar, xarajatlarni rejalashtirish, xarajatlarni nazorat qilish, budjetlashtirish, xarajatlar tahlili, tannarx, resurslar, boshqaruv qarorlari.

Abstract. This article examines the importance of management accounting in planning and controlling costs in enterprises. Proper cost planning, cost control, and analysis of variances contribute to improving the efficiency of enterprise activities. The article considers budgeting, cost accounting, and cost control methods used in cost planning. It also highlights the role of management accounting in reducing costs, using resources efficiently, and making appropriate management decisions.
Keywords: management accounting, costs, cost planning, cost control, budgeting, cost analysis, cost of production, resources, management decisions.

KIRISH

Bugungi kunda korxonalar faoliyatida mavjud resurslardan samarali foydalanish va xarajatlarni to‘g‘ri boshqarish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Korxonaning moliyaviy natijalari, mahsulot tannarxi va foyda miqdori ko‘p jihatdan xarajatlarning qanday rejalashtirilishi va nazorat qilinishiga bog‘liq. Shu sababli xarajatlarni hisobga olish, ularni tahlil qilish va samarali boshqarish korxona faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Boshqaruv hisobi korxona rahbariyati va boshqaruv xodimlarini zarur iqtisodiy axborot bilan ta’minlashga xizmat qiladi. Ushbu hisob tizimi orqali xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar shakllantiriladi, xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilish imkoniyati yaratiladi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur ma’lumotlar taqdim etiladi. Ayniqsa, xarajatlarni oldindan rejalashtirish korxonaning mavjud mablag‘ va resurslarini to‘g‘ri taqsimlashga yordam beradi.

Xarajatlarni rejalashtirish jarayonida korxonaning kelgusidagi faoliyati uchun zarur bo‘lgan xarajatlar aniqlanadi va ular bo‘yicha tegishli budjetlar shakllantiriladi. Rejalashtirilgan xarajatlarni amaldagi xarajatlar bilan taqqoslash orqali yuzaga kelgan farqlarni aniqlash va ularning sabablarini o‘rganish mumkin. Bu esa ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va korxona mablag‘laridan samarali foydalanishga imkon beradi.

Xarajatlarni nazorat qilish ham boshqaruv hisobining muhim vazifalaridan biridir. Nazorat jarayonida xarajatlarning belgilangan reja va me’yorlarga muvofiqligi o‘rganiladi. Agar rejalashtirilgan va amaldagi xarajatlar o‘rtasida farq yuzaga kelsa, uning sabablari tahlil qilinadi va tegishli choralar belgilanadi. Shu orqali korxonada xarajatlarni kamaytirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va moliyaviy natijalarni yaxshilash imkoniyati oshadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Boshqaruv hisobi va xarajatlarni boshqarish masalalari ko‘plab iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Ushbu tadqiqotlarda boshqaruv hisobining asosiy vazifalaridan biri korxona rahbariyatini boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo‘lgan axborot bilan ta’minlash ekanligi ta’kidlangan. Ayniqsa, xarajatlarni hisobga olish, rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish boshqaruv hisobining muhim yo‘nalishlari sifatida ko‘rib chiqiladi.

Xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan boshqaruv hisobi va xarajatlarni boshqarish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va ularni nazorat qilish korxona faoliyati samaradorligini oshirishning muhim sharti sifatida qayd etilgan. Jumladan, R.Garrison, E.Noreen va P.Brewerning tadqiqotlarida boshqaruv hisobining rejalashtirish, nazorat va boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi o‘rni keng yoritilgan. Ularning qarashlariga ko‘ra, xarajatlar to‘g‘risidagi aniq va o‘z vaqtida shakllantirilgan axborot rahbariyatga mavjud resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi.

C.Drury tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish, mahsulot tannarxini aniqlash, budjetlashtirish hamda xarajatlar ustidan nazorat qilish masalalariga alohida e’tibor berilgan. Muallif xarajatlarni rejalashtirish va amaldagi natijalarni rejalashtirilgan ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash orqali korxonadagi mavjud muammolarni aniqlash mumkinligini ko‘rsatib bergan.

Mahalliy tadqiqotlarda ham boshqaruv hisobi, xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini shakllantirish masalalari muhim yo‘nalishlardan biri sifatida o‘rganilgan. O‘zbekiston korxonalarida boshqaruv hisobini rivojlantirish, xarajatlarni hisobga olish tizimini takomillashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda hisob ma’lumotlaridan foydalanish bo‘yicha turli ilmiy yondashuvlar shakllangan. Ushbu tadqiqotlarda korxonalarda xarajatlarni to‘g‘ri hisobga olish va nazorat qilish moliyaviy natijalarni yaxshilashning muhim omili sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni boshqarishda budjetlashtirish, xarajatlarni me’yorlashtirish, rejalashtirilgan va amaldagi xarajatlarni taqqoslash hamda yuzaga kelgan farqlarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda boshqaruv hisobini raqamlashtirish va axborot texnologiyalaridan foydalanish xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tezkor olish va nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda korxonalarda xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilishda boshqaruv hisobining ahamiyatini o‘rganishga asosiy e’tibor qaratildi. Tadqiqot jarayonida boshqaruv hisobi, xarajatlarni rejalashtirish, budjetlashtirish va xarajatlarni nazorat qilish bilan bog‘liq nazariy va amaliy ma’lumotlar o‘rganildi.

Tadqiqotda bir nechta usullardan foydalanildi. Jumladan, tahlil va sintez usuli orqali boshqaruv hisobida xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilishning asosiy jihatlari o‘rganildi. Tahlil usuli yordamida xarajatlarning tarkibi, ularni rejalashtirish va nazorat qilish jarayonlari alohida o‘rganilgan bo‘lsa, sintez usuli orqali ushbu jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqotda taqqoslash usulidan foydalanildi. Ushbu usul yordamida rejalashtirilgan xarajatlar bilan amalda amalga oshirilgan xarajatlar taqqoslanib, ular o‘rtasidagi farqlarni aniqlash imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Aniqlangan farqlar xarajatlarni nazorat qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish nuqtayi nazaridan baholandi.

Tadqiqot davomida guruhlash usuli orqali xarajatlar doimiy va o‘zgaruvchan, bevosita va bilvosita xarajatlarga ajratib o‘rganildi. Bu esa xarajatlarning shakllanishi va ularni nazorat qilish xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon berdi.

Bundan tashqari, budjetlashtirish usuli korxona xarajatlarini oldindan rejalashtirishning asosiy vositasi sifatida ko‘rib chiqildi. Rejalashtirilgan xarajatlar asosida budjet shakllantirish va keyinchalik uning bajarilishini nazorat qilish jarayonlari o‘rganildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Korxona faoliyatida xarajatlarni to‘g‘ri rejalashtirish va nazorat qilish uning moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida boshqaruv hisobi orqali xarajatlarni oldindan belgilash, ularning bajarilishini nazorat qilish va yuzaga kelgan farqlarni aniqlash korxona resurslaridan samarali foydalanishga yordam berishi aniqlandi.

Xarajatlarni rejalashtirishning asosiy vositalaridan biri budjetlashtirish hisoblanadi. Budjetlashtirish orqali korxona ma’lum bir davr uchun amalga oshirishi kutilayotgan xarajatlarni oldindan belgilab oladi. Bunda xomashyo va materiallar, ish haqi, ishlab chiqarish, transport, ma’muriy va boshqa xarajatlar alohida rejalashtirilishi mumkin. Xarajatlarning oldindan rejalashtirilishi korxonaga mavjud mablag‘larni to‘g‘ri taqsimlash va keraksiz xarajatlarning oldini olish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, faqat xarajatlarni rejalashtirishning o‘zi yetarli emas. Rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarning amalda qanday bajarilayotganini muntazam nazorat qilib borish ham muhim hisoblanadi. Buning uchun rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlar o‘zaro taqqoslanadi. Agar ular o‘rtasida farq mavjud bo‘lsa, ushbu farqning sabablari aniqlanadi. Masalan, xomashyo narxining oshishi, resurslardan ortiqcha foydalanish yoki ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi xarajatlarning rejalashtirilgan miqdordan farq qilishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Xarajatlarni nazorat qilishda ularni alohida guruhlarga ajratish ham muhim ahamiyatga ega. Doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarni alohida hisobga olish orqali korxona xarajatlarining qaysi qismi ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq ekanligini aniqlashi mumkin. Shuningdek, bevosita va bilvosita xarajatlarni ajratish mahsulot tannarxini to‘g‘ri hisoblashga yordam beradi. Natijada rahbariyat mahsulot tannarxini kamaytirish va foydani oshirish bo‘yicha tegishli qarorlar qabul qilishi mumkin.

Boshqaruv hisobining yana bir muhim jihati xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z vaqtida taqdim etishdir. Moliyaviy hisobotlar ko‘proq tashqi foydalanuvchilar uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, boshqaruv hisobi ma’lumotlari korxona rahbariyati va ichki boshqaruv xodimlari uchun zarur hisoblanadi. Shu sababli boshqaruv hisobi orqali shakllantiriladigan ma’lumotlar tezkor, aniq va tushunarli bo‘lishi lozim.

Tadqiqot natijasida korxonalarda xarajatlarni boshqarish samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi:

- xarajatlarni oldindan rejalashtirish va ular bo‘yicha budjetlarni shakllantirish;
- rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlarni muntazam taqqoslab borish;
- xarajatlar bo‘yicha yuzaga kelgan farqlarning sabablarini aniqlash;
- xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchan, bevosita va bilvosita turlarga ajratib hisobga olish;
- xarajatlar uchun mas’ul bo‘lgan bo‘limlar faoliyatini nazorat qilish;
- mahsulot tannarxini muntazam tahlil qilish;
- ortiqcha va samarasiz xarajatlarni aniqlash hamda kamaytirish;
- boshqaruv hisobida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish.

Shuningdek, xarajatlarni nazorat qilishda faqat xarajatlarning miqdoriga emas, balki ularning korxona faoliyatiga ta’siriga ham e’tibor berish zarur. Ayrim xarajatlarning kamayishi qisqa muddatda ijobiy natija berishi mumkin, biroq bu ishlab chiqarish sifati yoki mahsulot hajmining pasayishiga olib kelmasligi kerak. Shu sababli xarajatlarni optimallashtirish jarayonida iqtisod qilish bilan bir qatorda korxonaning umumiy faoliyat samaradorligini ham hisobga olish lozim.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari boshqaruv hisobida xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilish bir-biri bilan chambarchas bog‘liq jarayonlar ekanligini ko‘rsatadi. Xarajatlarni to‘g‘ri rejalashtirish korxona mablag‘laridan oqilona foydalanish imkonini bersa, samarali nazorat rejaning bajarilishini kuzatish va mavjud kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlashga yordam beradi. Shu orqali korxona xarajatlarini boshqarish, mahsulot tannarxini pasaytirish va moliyaviy natijalarni yaxshilash imkoniyati oshadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshqaruv hisobida xarajatlarni to‘g‘ri rejalashtirish va nazorat qilish korxona faoliyati samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Xarajatlarni oldindan rejalashtirish, budjetlashtirish va amaldagi xarajatlarni nazorat qilish orqali ortiqcha xarajatlarni kamaytirish hamda resurslardan samarali foydalanish mumkin. Shuningdek, rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlarni taqqoslash korxonadagi mavjud kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlashga yordam beradi.

Shundan kelib chiqib, korxonalarda xarajatlarni boshqarishni takomillashtirish uchun xarajatlarni muntazam rejalashtirish, ularning bajarilishini nazorat qilish, xarajatlar bo‘yicha farqlarni tahlil qilish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish taklif etiladi. Mazkur chora-tadbirlar boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirish va korxonaning moliyaviy natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-404-son, 2016-yil 13-aprel.
2. Garrison R.H., Noreen E.W., Brewer P.C. *Managerial Accounting*. 17th Edition. – New York: McGraw-Hill Education, 2021.
3. Drury C. *Management and Cost Accounting*. 11th Edition. – Andover: Cengage Learning, 2021.
4. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M.V. *Cost Accounting: A Managerial Emphasis*. 16th Edition. – Pearson, 2018.
5. Hilton R.W., Platt D.E. *Managerial Accounting: Creating Value in a Dynamic Business Environment*. 12th Edition. – McGraw-Hill Education, 2017.
6. Hansen D.R., Mowen M.M., Liming L. *Cornerstones of Cost Management*. 4th Edition. – Cengage Learning, 2017.
7. Atkinson A.A., Kaplan R.S., Matsumura E.M., Young S.M. *Management Accounting: Information for Decision-Making and Strategy Execution*. 6th Edition. – Pearson, 2012.
8. Anthony R.N., Govindarajan V. *Management Control Systems*. 12th Edition. – McGraw-Hill/Irwin, 2007.
9. Zimmerman J.L. *Accounting for Decision Making and Control*. 10th Edition. – McGraw-Hill Education, 2017.
10. Atrill P., McLaney E. *Management Accounting for Decision Makers*. 10th Edition. – Pearson, 2021.
11. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi milliy standartlari. – Toshkent.